

УКРАЇНЬСЬКА ПРЕСА В КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ ЗА СВОБОДУ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ

Деревінський Василь Федорович,
*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук і права
Київського національного університету будівництва
і архітектури
vasydrl@ukr.net
orcid.org/0000-0001-5967-2328*

Мета дослідження – розглянути особливості зростання кількості українських медій під час активізації визвольної боротьби, революційних зрушень, осмислити взаємозалежність вузлових, переломних моментів історії України зі становищем незалежної національної преси. Для створення ґрунтовнішого бачення питання проведено порівняльні паралелі з подібними процесами в історії інших народів. Методологічною основою дослідження послужив конкретно-історичний, порівняльний та історико-аналітичний методи. Використано принципи об’єктивності, історизму, багатофакторності.

Медіа – потужний інститут суспільства, що є впливовим фактором вибудови траєкторії розвитку національної спільноти. Влада будь-якої країни через певний підбір інформації у ЗМІ або встановлення повного контролю над ними намагається проєктувати громадську думку. Тому медіа включені в протистояння, що відбувається в площині влада–опозиція, влада–суспільство, поневолювач–поневолений, інтервент–оборонець. Історична ретроспектива показує, що медіа вивільнювалися з-під контролю влади (тоталітарного режиму) в час політичних збурень, революцій, війн. Напередодні цих подій, і особливо в ході їхнього перебігу, ЗМІ інформують та активізують суспільство, стимулюють пошук правди і породжують готовність платити високу ціну за правду. В історії української боротьби за свободу медіа відіграли важливу роль для консолідації та інтеграції спільноти, відродження ідеї політичної незалежності, етнічної окремішності. Подібно як в інших поневолених народів, революції чи активізація визвольного спротиву супроводжувалися зростанням кількості друкованих видань. Після поразок визвольного спротиву окупаційні режими докладали зусиль для знищення української позацензурної періодики. Завдяки існуванню численної незалежної преси в роки української революції 1988–1991 рр. удалося перемогти в інформаційній війні з радянським тоталітарним режимом. Порушене в цій статті питання важливо продовжити досліджувати, оскільки значення і вплив преси на визвольну боротьбу українського народу є актуальною темою студій.

Ключові слова: видання, медіа, преса, визвольна боротьба, революція.

UKRAINIAN PRESS IN THE CONTEXT OF THE STRUGGLE FOR THE FREEDOM OF THE NATIONAL COMMUNITY

Derevinskyi Vasyl Fedorovych,
*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Political Science and Law
Kyiv National University of Construction and
Architecture
vasydrl@ukr.net
orcid.org/0000-0001-5967-2328*

The purpose of the study is to consider the peculiarities of the growth of the number of Ukrainian media during the intensification of the liberation struggle, revolutionary changes. To study the interdependence of key, turning points in the history of Ukraine with the development of an independent national press. The purpose of the study is to consider the peculiarities of the growth of the number of Ukrainian mass media in the period of intensification of the liberation struggle and revolutionary changes. Understand the interdependence of key, turning points in the history of Ukraine with the position of the independent national press. To create a more thorough vision of the problem, comparative parallels were drawn with similar processes in the history of other nations. The methodological basis of the study were concrete-historical, comparative and historical-analytical methods. The principles of objectivity, historicism, multifactoriality are used.

The media is a powerful institution of society, which is an influential factor in building the trajectory of development of the national community. The government of any country tries to project public opinion by selecting information in the media or establishing full control over it. Therefore, the media are involved in the confrontation that takes place in the plane of power-opposition, power-society, enslaver-captive, interventionist-defender. Historical retrospective shows

that the media were freed from the control of power (totalitarian regime) during political riots, revolutions, wars. On the eve of these events, and especially in the course of their course, the media inform and activate society, stimulate the search for truth and form a willingness to pay a high price for the truth. In the history of the Ukrainian struggle for freedom, the media have played an important role in the consolidation and integration of the community, the revival of the idea of political independence and ethnic identity. As in other enslaved peoples, revolutions or increasing liberation resistance were accompanied by an increase in the number of printed publications. After the defeat of the liberation resistance, the occupation regimes directed brutal repression at the destruction of Ukrainian obscene periodicals. Thanks to the existence of numerous independent press during the Ukrainian Revolution of 1988–1999, it was possible to win the information war with the Soviet totalitarian regime. It is important to continue the study of the issue raised in this article, as the importance and influence of the press on the liberation struggle of the Ukrainian people is a main topic of study.

Key words: publications, mass media, press, liberation struggle, revolution.

Вступ. Змінюються епохи та технічні особливості медіа, але незмінною залишається їхня суть. Вони застаються посередником, що передає через простір і час інформацію. Щоразу з новим поступом людства вплив і значення медіа збільшуються. Ще в першій половині ХХ ст. Ольгерд Бочковський, розглядаючи популярний тоді різновид медій – часописи та пресу, взагалі вважав, що краще за них ніщо не може виконувати суспільну функцію посередника в громадських відносинах (Бочковський, 1993: 33). Саме вони стали тим посередником-інструментом, що надає інформацію, витворює громадську думку, консолідує суспільство. Вражаючи результати впливу медій привели до використання їхнього потенціалу у своїх цілях як окремими людьми, так і громадськими та політичними об'єднаннями, органами державної влади. Діяльність медій позначилася на перебігу подій української історії. Особливо важливе значення мали друковані засоби масової інформації в ХІХ і ХХ ст.

Мета дослідження – розглянути особливості зростання кількості українських медій під час активізації визвольної боротьби, революційних зрушень, осмислити взаємозалежність вузлових, переломних моментів історії України зі становищем незалежної національної преси. Для створення ґрунтовнішого бачення питання проведено порівняльні паралелі з подібними процесами в історії інших народів. Методологічною основою дослідження послужив конкретно-історичний, порівняльний та історико-аналітичний методи. Використано принципи об'єктивності, історизму, багатofакторності.

Постання «революційної преси». Вплив медій почав суттєво позначатися на історичних процесах з кінця ХVІІІ ст. Пропагування журналістами пресових видань американських колоній Великої Британії ідеї відокремлення від останньої відіграло велике значення в боротьбі за їхню незалежність і створення Сполучених Штатів Америки. Особливо пошвавилась зацікавленість у новинах чергових випусків газет у роки Французької революції (1789–1794 рр.). Завдяки революції була ліквідована загроза смертної кари тим, хто вміщував у своїх друкованих виданнях критику влади чи

неприйнятну для неї інформацію. Тож якщо напередодні революції було 60 періодичних видань, то до 1792 р. їх утворилося понад 500.

«Революційна преса» посприяла демократизації суспільства і кардинально змінила статус медій у суспільстві і державі. Нову їхню місію визначив активний учасник Французької революції Каміль Демулен, зазначивши: «За старого режиму періодичний листок... повідомляв про погоду. Сьогодні журналісти здійснюють державне управління, вони розвінчують, декредитують, керують найдивнішим чином, виправдовуючи чи засуджуючи... Газети... подібно сонцю, щоденно виходять освітлювати горизонт» (Claretie, 1875: 174).

Преса закріпила за собою роль «володаря думок», творця і розповсюджувача нових сенсів. Під впливом революційних антимонархічних закликів пресових видань у Франції відбулася революція 1830 р. та 1848 р. Знов-таки під час революційних подій «весни народів» у Парижі кількість газет зросла з кількох сотень до понад тисячі.

Революційні процеси і виникнення україномовної преси. Революційні події 1848–1851 рр. дійшли до українських земель. У травні 1848 р. представницький орган українського народу – Головна Руська рада розпочала видавати першу україномовну газету «Зоря галицька». Її наклад становив 4 тис. примірників. До завершення революції на західноукраїнських землях видавалося 6 газет.

У середині ХІХ ст. тільки розпочалася політизація українського національного руху, тому вже вихід такої кількості газет був значним досягненням. За кількістю свого накладу та впливом на громадську думку українська преса не могла тоді рівнятися з французькою пресою, яка мала значно тривалішу історію становлення. Тим не менше народжена революцією преса йшла у світовому руслі розвитку медіа в напрямі розширення впливу та формування цінностей і світогляду громадян. Українська преса внесла свій вклад у те, що ХІХ вік став «століттям газет», а медіа закріпили за собою позиції «четвертої влади».

Після революційних подій 1848–1851 рр. кількість назв українських пресових видань і їхні накладу поступово зростали. На початку ХХ ст.

виходило близько 30 видань. Подібно як «весна народів» на західноукраїнських землях спричинила збільшення кількості української періодики, так і революція 1905–1907 рр. позитивно вплинула на зростання україномовної преси на Наддніпрянській Україні. Вже в листопаді 1905 р. у Лубнах брати Шемети заснували часопис «Хлібороб» з накладом у 5 тис. примірників. Невдовзі його наклад зріс до 80 тис. примірників. Якщо в 1905 р. видавалось 3 українські видання, то вже в 1906 р. існувало 17. Незважаючи на пореволюційні репресії російської влади, темп розвитку української преси досить суттєво прискорився порівняно з XIX ст.

Становище медій у різних поневолених народів. Репресії російської влади, брак кваліфікованих кадрів, матеріально-технічного і фінансового забезпечення, повільне зростання передплатників значно позначилося на темпах цього поступу. Тому показники розвитку української преси на Наддніпрянщині суттєво поступалися західноукраїнським. У разі відрізнялися вони від стану преси в інших поневолених європейських народів. Особливо тих, які мали обриси державності, як фіни. За даними О. Бочковського, в поневоленій Російською імперією Фінляндії на 1898 р. друкувалось 168 періодичних видань, у її столиці Гельсінкі – 83. З них 20 видань були щоденними (Бочковський, 1916: 33). На Наддніпрянщині українська щоденна газета з'явилася у 1905 р. Кількість її передплатників становила близько 3 тис. осіб на 25 млн українців, що мешкали під владою Російської імперії. Наклади фінських газет були в межах 7–12 тис. примірників на 2,6 млн фінів станом на початок XX ст. Цю кількість не вдалося досягти навіть у Галичині, де перша щоденна газета «Діло» (заснована у 1880 р., щоденною стала у 1888 р.) мала 3 тис. передплатників на 3 млн українців.

Українську пресу в Галичині за кількістю найменувань і за чисельністю накладу переважала польська преса, яка нараховувала більше півтисячі найменувань (Jarowiecki, 2008: 15). Зрозуміло, що це впливало зі збереження за поляками домінуючого положення в Галичині після переходу її під владу Австрійської імперії.

У схожій ситуації з українським національним рухом перебував литовський національний рух, у результаті заборони російською владою друкувати газети литовською мовою з її латинським шрифтом. Тому лише в 1880–90-х рр. виникло кілька литовськомовних газет. Революційні події 1905–07 рр. також активізували видавничу діяльність литовського національного руху. І на 1910 р. виходило 12 часописів литовською мовою, більшість з яких були тижневиками і лише один виходив щодня.

На переконання відомого українського історика Ігоря Гирича незначна кількість найменувань

і накладу української періодики була індикатором і причиною «слабкого поширення національної свідомості серед широкого загалу суспільства» (Гирич, 2013). Своєю чергою такий рівень національної самоідентифікації та консолідації українців був головною причиною поразки революції 1917–1921 рр.

Преса і збройна боротьба 1917–1950-х рр. Впливає, що українці порівняно з іншими поневоленими народами розпочали у 1917–1918 рр. революційні процеси з меншим рівнем готовності та національної самоорганізації. Тим не менше скористались черговим шансом отримати свободу під час краху двох імперій. Тож революційні події 1917–1921 рр. вплинули на піднесення і посилення ролі української періодики у суспільстві. Відповідно, в 1917 р. виходило 127 видань (з них 102 на Наддніпрянщині), а в 1918 р. уже 233 (з них 218 на Наддніпрянщині). Підважена була домінанта російськомовної преси на українських землях, що привело до зменшення її кількості. Так, якщо в 1917 р. нараховувалось 751 видань, то у 1918 р. було 321 (Ігнатієнко, 1926: 70). Збільшилася кількість періодики в усіх поневолених народів, які боролися за свою свободу. Преса сприяла перебігу національним революціям та консолідації і самоствердженню національних спільнот.

Зі становленням в Україні радянського тоталітарного режиму українська легальна позавладна преса припинила існувати. Комуністи, що захопили владу завдяки активній видавничій діяльності, розуміючи силу впливу медій на суспільство, одразу заборонили свободу слова та вільну думку, встановили монополію на засоби масової інформації (Обертас, 2010: 28). Подібні заходи радянська влада впроваджувала на новозахоплених територіях – країнах Балтії, а згодом у державах Східної Європи.

Діячі українського визвольного руху 1940–50-х рр. врахували досвід попередніх періодів боротьби. Одночасно зі збройним опором важливу увагу надали друкованому слову. Тому впродовж десятиліття збройного змагу вдалося істотно наростити видавничий потенціал. Попри війну і каральні репресії нацистського й комуністичного режимів, за весь період боротьби вийшло понад 150 періодичних видань (Стасюк, 2006: 41). Досягти такої кількості видань не вдалося іншим визвольним рухам колишніх радянських республік. Литовські борці за свободу і незалежність 1940–1950х рр., які за масштабами свого визвольного резистансу поступалися лише українському руху, друкували близько 70 видань (Чекутіс, 2006: 212).

Обсяг найменувань видань, кількість їхнього накладу та інформативна наповненість позитивно вплинули на підтримку населення руху Опору. Змінювали підпільні видання на краще ставлення до українських повстанців представників інших

народів, які перебували на території України в мундирах різних військових формувань, або які мешкали на українських землях.

Слово як зброя у 1960–1980-х рр. Після великої кількості журналів, газет та іншої літератури, що видавали структури ОУН та УПА, в другій половині ХХ ст. були поодинокі спроби розпочати підпільно друкувати часописи. Українська загальнонародна організація (з 1964 р. під назвою УНФ-2), яка була утворена у 1961 р. на території Івано-Франківщини, першою в Україні приступила до видання підпільного журналу, започаткувавши рукописне видання «Прозріння». Згодом, у 1964–1967 рр., підпільна організація Український національний фронт видала шістнадцять чисел журналу «Воля і Батьківщина». У цих двох журналах мали висвітлюватися питання, що пов'язані з перебігом боротьби з режимом нового покоління незгодних, не мали вони великого поширення серед громадськості і були маловідомими.

Логічна закономірність процесу становлення національного руху вже тоді вказувала на потребу його суттєвого інформаційного забезпечення. Актуальним стало налагодження системного інформування громадськості про перебіг протистояння нових борців з режимом. Тож у 1969 р. В. Чорновіл утворив підпільний журнал «Український вісник», який став одним з найпопулярніших українських підпільних журналів другої половини ХХ ст.

Зважаючи на популярність часопису, після арешту його редактора у 1972 р., впродовж 1970-х рр. ще тричі різні активісти розпочинали друк видання під тією ж назвою.

У 1960–70-х рр. різні підпільні періодичні видання заснували діячі інших національних рухів. У 1965 р. з'явився бюлетень кримсько-татарського руху «Інформація», в якому висвітлювалися важливі події їхньої діяльності. Перше періодичне єврейське видання – журнал «Ітон» почав виходити в лютому 1970 р. у Ризі (Зісельс, 2012). На початку 1970-х рр. діячі підпільної організації «Естонський демократичний рух» розпочали друкувати перші періодичні видання у Естонії як естонською, так і російською мовами – «Демократ», «Голос естонського народу» та ін.

Преса періоду української революції 1988–1991 рр. У другій половині 1980-х рр. розпочався новий етап активізації українського національного руху, який переріс у революційний змаг 1988–1991 рр. Основною метою революції було відновлення політичної правосуб'єктності українського народу. Складність реалізації цього полягала в тому, що сімдесятирічне правління в Україні радянської влади призвело до встановлення її тотального контролю над усіма сферами життя українського суспільства. Отже, від результативності двоюбою з режимом за свідомість

українців багато в чому залежав успіх боротьби за незалежність.

Нову інформаційну битву з радянським режимом тоді розпочав В. Чорновіл, який у 1987 р. відновив вихід «Українського вісника». Згодом ініціював створення першої української політичної організації другої половині 1980-х рр. – Української гельсінської спілки і утворив її дієву пресслужбу, що почала діяти на основі редакції «Українського вісника». Це сприяло популярності УГС і популяризації її ідей, оскільки редколегії видань із широкою кореспондентською мережею за впливом були на одному рівні з найсильнішими неформальними організаціями, виступали засобом зв'язку і координації між різними частинами суспільного руху.

Подібно до В. Чорновола в інших республіках Радянського Союзу колишні політв'язні також взялися видавати періодику. Так, невдовзі після виходу у 1987 р. з ув'язнення М. Грогорянц у Москві організував видання журналу «Гласность». У тому ж році у Латвії Іварс Жуковскіс, Лідія Дороніна-Ласмане і Аусма Кресла заснували журнал «Auseklis». Загалом у 1987 р. друкувалося близько 30, в 1988 – близько 100, в липні 1989 р. – 232 видання. Кількість позацензурних видань в Україні та інших республіках стрімко зростала. За твердженням дослідника самвидаву Вахтанга Кіпіані, наприкінці 1980-х–1991 р. в Україні існувало близько 1 тис. найменувань різних видань (Кіпіані, 2009: 30), які друкувалися обмеженим накладом.

Зростаюча довіра до неформальних видань викликала надзвичайний попит на них. Зокрема, журнал «Український вісник» на чорному ринку продавали за 100–150 руб., що відповідало тоді розміру місячної заробітної плати.

Малотиражним неформальним виданням доводилося боротися, хоча й доволі успішно, за свідомість громадян з багатомільйонними накладами друкованих органів влади. Так, в УРСР у 1985 р. виходило 17 республіканських газет і 3 республіканські інформаційно-рекламні бюлетені, 120 журналів різного типу, 37 обласних партійних та 25 комсомольських газет, 42 міські, 67 міськрайонних, 421 районна газета. Їхній загальний наклад перевищував 30 мільйонів примірників (Карпенко, 1994: 111).

Таким чином, медіа – потужний інститут суспільства, що є впливовим фактором вибудови траєкторії розвитку національної спільноти. Влада будь-якої країни через певний підбір інформації у ЗМІ або встановлення повного контролю над ними намагається проектувати громадську думку. Тому медіа включені в протистояння, що відбувається в площині влада–опозиція, влада–суспільство, поневолювач–поневолений, інтервент–оборонець. Історична ретроспектива показує, що медіа вивільнювалися з-під контролю влади

(тоталітарного режиму) в час політичних збурень, революцій, війн. Напередодні цих подій, і особливо в ході їхнього перебігу, ЗМІ інформують та активізують суспільство, стимулюють пошук правди і породжують готовність платити високу ціну за правду. В історії української боротьби за свободу медіа відіграли важливу роль для консолідації та інтеграції спільноти, відродження ідеї політичної незалежності, етнічної окремішності. Подібно як в інших поневолених народів, революції чи активізація визвольного спротиву супроводжувалися

зростанням кількості друкованих видань. Після поразок визвольного спротиву окупаційні режими докладали зусиль для знищення української позацензурної періодики. Завдяки існуванню численної незалежної преси в роки української революції 1988–1991 рр. удалося перемогти в інформаційній війні з радянським тоталітарним режимом. Порушене в цій статті питання важливо продовжити досліджувати, оскільки значення і вплив преси на визвольну боротьбу українського народу є актуальною темою.

Література:

1. Claretie J. Camille Desmoulins, Lucile Desmoulins. Paris : E. Plon, 1875. 492 p.
2. Jarowiecki J. Dzieje Prasy Polskiej we Lwowie do 1945 roku. Kraków : K-nia Akademicka, 2008. 502 s.
3. Бочковський О. Фінляндія та фінляндське питання. Відень : др-ня А. Гольцгавзена, 1916. 104 с.
4. Бочковський О., Сірополко С. Українська журналістика на тлі доби (історія, демократичний досвід, нові завдання). Мюнхен : УТГІ, 1993. 204 с.
5. Гирич І. Дзеркало свідомості. Українська преса на початку ХХ ст. *Український тиждень*. 2013. № 7. С. 48–51.
6. Зисельс Й. Еврейский самиздат: 60-е–80-е годы. 2016. URL: <https://www.migdal.org.ua/times/55/5056/> (дата звернення: 29.06.2022).
7. Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1923): історико-бібліографічний етюд. Київ : ДВУ, 1926. 80 с.
8. Карпенко В. Українська преса в період «перестройки». *Пам'ять століть*. 1994. № 4. С. 100–137.
9. Кіпіані В. У пошуках самвидаву. *Український журнал*. 2009. № 4. С. 28–30.
10. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). Київ: Смолоскип, 2010. 298 с.
11. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.) Львів : ЦДВР, 2006. 384 с.
12. Чекутіс Р. Партизанська преса Литви 1944–1953 рр. *Український визвольний рух*. 2006. № 6. С. 211–236.

References:

1. Claretie, J. (1875). Camille Desmoulins, Lucile Desmoulins. Paris: E. Plon. 492 p. [in French].
2. Jarowiecki, J. (2008). Dzieje Prasy Polskiej we Lwowie do 1945 roku. [The history of the Polish press in Lviv until 1945]. Kraków: K-nia Akademicka. 502 s. [in Polish].
3. Bochkovskiy, O. (1916). Finliandiia ta finliandske pytatia [Finland and the Finnish question]. Viden: dr-nia A. Goltsgavztna. 104 p. [in Ukrainian].
4. Bochkovskiy, O., Siropolko. (1993). Ukrainska zhurnalistyka na tli doby (istoriia, demokratychnyi dosvid, novi zavdania) [Ukrainian journalism against the background of the era (history, democratic experience, new tasks)]. Myunkhen: UTGI. 204 p. [in Ukrainian].
5. Gyrych, I. (2013). Dzerkalo svidomosti. Ukrainska presa na pochatku XX st. [Mirror of consciousness. Ukrainian press in the early twentieth century]. *Ukrainskyi tyzhden*. No 7. Pp. 48–51 [in Ukrainian].
6. Zisels, I. (2016). Evreiskyi samizdat: 60-e–80-e gody [Jewish samizdat: 60s–80s.]. Retrieved from: <https://www.migdal.org.ua/times/55/5056/> [in Russian].
7. Ignatienko, V. (1926). Ukrainska presa (1816–1923): istoryko-bibliografichniy etyud [Ukrainian press (1816–1923): historical and bibliographic study]. Kyiv: DVU. 80 p. [in Ukrainian].
8. Karpenko, V. (1994). Ukrainska presa v period “perestroiky” [Ukrainian press during the period of “Perestroika”]. *Pamiat stolit*. No. 4. Pp. 100–137 [in Ukrainian].
9. Kipiani, V. (2009). U poshukakh samvydovu [In search of samizdat]. *Ukrainskyi zhurnal*. No 4. Pp. 28–30 [in Ukrainian].
10. Obertas, O. (2010). Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-h rokiv) [Ukrainian samizdat: literary criticism and journalism (1960s – early 1970s)]. Kyiv: Smoloskyp. 298 p. [in Ukrainian].
11. Stasyus, O. (2006). Vydavnycho-propagandyvna diialnist OUN (1941–1953 rr.) [OUN publishing and propaganda activities (1941–1953)]. Lviv: TsDVR. 384 p. [in Ukrainian].
12. Chekutis, P. (2006). Partyzanska presa Lytvy 1944–1953 rr. [Guerrilla press of Lithuania 1944–1953]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. No. 6. Pp. 211–236.

Стаття надійшла до редакції 30.06.2022
The article was received 30 June 2022